

НЕГАТИВНІ ЕКЗИСТЕНЦІАЛИ БУТТЯ ЛЮДИНИ У МЕЖОВІЙ СИТУАЦІЇ ВІЙНИ У РОМАНАХ І.БАГРЯНОГО «ЛЮДИНА БІЖИТЬ НАД ПРІРВОЮ» ТА Е.М.РЕМАРКА «ЧАС ЖИТИ І ЧАС ПОМИРАТИ»

Маланій Назар

Кандидат філологічних наук, асистент,
кафедра історії та методики української і світової літератури,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
(УКРАЇНА), 46027, м. Тернопіль, вул. М.Кривоноса, 2, e-mail: tg67@ukr.net
UDC: 82.091

ABSTRACT

In the article the author examines the possibility of application of existential as a term in comparative researches. Definitions and classification of existentials are analyzed. The peculiarities of fictional realization of negative existentials of human being in the boundary situation of war are investigated in Ukrainian and German prose about the Second World War.

Keywords: existentialism, existential, boundary situation, anger, hatred, tediousness, solitude.

У статті автор розглядає можливість застосування екзистенціалу як терміна у порівняльних дослідженнях. Аналізуються визначення та класифікація екзистенціалів. Досліджуються особливості художньої реалізації негативних екзистенціалів буття людини у межовій ситуації війни в українській та німецькій прозі про Другу світову війну.

Ключові слова: екзистенціалізм, екзистенціал, межова ситуація, гнів, ненависть, нудьга, самотність .

Вперше поняття «екзистенціалу» було запропоноване М.Гайдеггером у праці «Буття і час» [8]. Основоположник «нової онтології» прагнув до формування новітніх понять як елементів неklasичної філософської терміносистеми. У класичній раціоналістично спрямованій науці основним було поняття «категорії». На протипагу цьому поняттю учений запропонував термін «екзистенціалу як буттєвої риси присутності» [8, 44], що став фундаментальним для екзистенціальної аналітики. Окреслений М.Гайдеггером термін осмислювався його послідовниками та дослідниками. У наступних поколіннях учених навколо цього поняття та пов'язаної з ним проблематики розгорнулася активна дискусія [див.: 3; 5; 7; 9]. Проте тільки із розширенням меж онтології та набуття нею статусу метаантропології у сфері філософії кінця минулого і початку ХХІ століть відбулося переосмислення терміна «екзистенціал», уточнення дефініції та структурування його різновидів у чітку систему. Ми погоджуємось із Н.В.Хамітовим щодо запропонованого ним трактування терміна екзистенціал та відповідної класифікації. На думку дослідника екзистенціал (від лат. *existentia* – існування) – ситуація людського буття, яка в основному пов'язана з його межовими та трагічними проявами, і яка породжує глибинну зміну стратегій і смислів існування. Поняття «екзистенціал» можна ототожнювати з поняттям «екзистенціальна ситуація» і відділяти від поняття «гранична ситуація». Межова (гранична) ситуація – це безпосереднє вторгнення трагічних подій і переживань у життя людини, коли екзистенціал може бути пов'язаний із трагічністю і прямо, і опосередковано; крім цього, на відміну від межових ситуацій, які породжуються зовнішніми обставинами, екзистенціали задані в основному з середини, внутрішньо-духовного єства людини. У метаантропології екзистенціали поділяються на «наскрізні» та «локальні». «Наскрізні» пронизують різні виміри людського буття – наприклад, «самотність», «дружба», «зустріч», «тривога», тоді як «локальні» присутні в одному із вимірів: наприклад, «страх», «турбота», «нудьга» – екзистенціали буденного буття, «ту-

га», «жах», «відчай», «гнів», «надія», «віра» – екзистенціали граничного буття, а «любов», «свобода», «толерантність» – екзистенціали буття метаграничного. Виходячи за межі рутинності і межовості буття, екзистенціали набувають рис трансценденції [9, 69-70].

Вплив філософії існування на розвиток літератури повоєнної доби важко переоцінити. Екзистенціалістські ідеї займають чільне місце в українській та німецькій художній творчості про події Другої світової війни. Негативні екзистенціали трагічного буття особистості у межовій ситуації війни та їх художня реалізація у площині тексту є метою нашої статті – зіставного аналізу романів Івана Багряного «Людина біжить над прірвою» та Еріха Марії Ремарка «Час жити і час помирати». Художнє буття внутрішнього світу героїв порівнюваних творів кристалізується на рівні текстової структури романів у формі негативних екзистенціалів гніву, ненависті, нудьги, зневіри, безнадії, самотності та ін..

Обмеження та приниження достоїнств особистості, як і сакральних цінностей особистості, викликає гнівну реакцію. Екзистенціал гніву, відтворений в художньому тексті, характеризується афективною та імпульсивною наповненістю. Гнів супроводжується трагічними обставинами, які пригнічують права та можливості буттійної реалізації персонажів, і, руйнуючись, перетворюються в хаос зовнішнього та внутрішньо-духовного (особистісного та колективного) вимірів простору. Екзистенціал гніву набуває особливого художнього вираження у романі І.Багряного: «Вони мають справедливий, сліпий, всепожираючий гнів на весь світ...» [1, 108], «випускалась зайва пара перенаснаги людського гніву й горя» [1, 161], «клекотом гніву й сарказму» [1, 179], «другий звівся й закипів гнівом» [1, 285]. Гнівний хаос героїв – це не тільки продовження та загострення граничних екзистенціалів буття, а й спосіб мобілізації на боротьбу із зовнішньою небезпекою, шанс із загрози небуття створити нове життя, адже гнів долає страх, змушує потьмянити жах та відступити відчай [9, 50-51], посилює волю та екзистенціал любові: «Він пішов у буряному потоці вогнених рефлексій, несений ними й підхоплений стихією зовнішнього світу. Та стихія обертала ним. Але іскра викресаної волі жевріла дужче, дужче... І от він уже йшов сам і ніс ту іскру, лише гойдався, як язичок загроженої вітром свічки, що ось-ось, ось-ось погасне. Але не погасав. Свічечка розгорялась у велике полум'я. Те полум'я роздмухував хтось жадібний, дикий, пристрастний, божевільний від великого гніву й великої любові» [1, 248]. Гнів у концептосфері роману «Час жити і час помирати», на відміну від твору українського прозаїка, виконує лише фрагментарну роль при описі емоційних станів другорядних персонажів: «Його худе обличчя раптово скривилося. Воно прибрало виразу невимовної муки і гніву» [6, 264], «Причетник пішов у своїх повстяних капцях геть, сповнений величі й гніву» [6, 272].

Проте гнівний настрій здатний поглиблюватись, трансформуючись в антипод любові, абсолютне неприйняття – в ненависть. Найбільш негативно насичений екзистенціал **ненависті** використовується І.Багряним при дескрипції почуттів персонажів, які виникають до ворожих, радянської та німецької армій, які «опанцеровані в залізо й зненависть» [1, 100] із однаковим завзяттям руйнують стражденну українську землю: «і ненавиділи тих і тих страшною, непримиренною зненавистю» [1, 103], «за них говорила казенна, напхана в них злоба, звіряча нещадність, нетерпимість, тупа, фанатична, помстива зненависть до всіх, хто не з нами» [1, 110]. Злобою та всюдисущою ненавистю просякнутий міжособистісний простір персонажів, які перебувають у радянському ув'язненні: «В тюрмі панувала ядуха, злоба... шукали рятунку в загибелі ближнього, в зненависті» [1, 215], «кожного пронизуючи лихим зором, повним помстивої зненависти до всього світу за свої поразки й клеветливої злоби до інших за нелюбов до себе. Сповнені жадоби чужої смерті, щоб усі вмєрили раніше від них» [1, 279]. Проте, незважаючи на жорстокість та всюдисущість воєнних лихоліть, митець щиро вірить, що «згниє геть те, що своїм серцем злобним умерло, захлинулось у зненависті, вдушилось у жорстокості, – все те, що не жило, а чаділо» [1, 388].

У романі Е.М.Ремарка також присутній екзистенціал ненависті, проте він не набуває такої всеохопності, як в І.Багряного. Ненависть проявляється на різних емоційно-почуттєвих рівнях страдницьких доль усіх персонажів твору. Спочатку вона проступає через неприйняття чужого світу, так, наприклад, один із солдатів німецької армії, прагнучи проявити свою зневагу «з ненавистю подивився на широку російську піч» [6, 10]. Ненависть набуває також форми заздрості серед своїх, адже одні отримують відпустки додому,

а інші приречені воювати далі: «Він з ненавистю дивився на здорових відпускників» [6, 47]. Проте стан ненависті лише один із палітри негативних та позитивних екзистенціалів, описаних у творі: «За день йому довелося побачити багато чого: і обережність, і зненависть, і хитрість» [6, 85]. Із розширенням своєї екзистенційної рефлексії світу Ернст усвідомлює, що причиною її присутності у світі, його особистому і міжособистісному просторі є злочинні дії фашистського режиму Гітлера, який заради егоїстичних інтересів прирік і народи Європи, і свій власний на тотальне винищення. Гребер розуміє, що рано чи пізно ненависть, виявлена проти Інших, обернеться проти його ж нації та держави неминучою катастрофою: «Тут війна зовсім не така... На фронті кожен повинен турбуватися про себе, а якщо хто-небудь має в своїй роті брата, то й це вже розкіш. Але ж тут у кожного сім'я, і коли стріляють у нього, то стріляють в усю сім'ю. Це подвійна, потрійна, навіть десятикратна війна. Гребер пригадав труп п'ятирічної дівчинки, а потім інші, незліченні трупи, які йому доводилося бачити; він згадав про своїх батьків, Елізабет, і його здавила судома зненависті до тих, хто все це затіяв. Ця зненависть не спинилася на кордонах його країни і не мала нічого спільного ні з ваганнями, ні з справедливістю» [6, 230-231]. Шлях ненависті є руйнівним, він з'являється там, де втрачено надію на любов. Ненависть коштує занадто дорого. Слушно зауважує колишній в'язень концтабору євреїв Йозеф: «Ненавидіти! Хто може дозволити собі таку розкіш! Ненависть робить людину необережною!» [6, 257].

Перенасиченість оповіді незчисленними описами страждань та мук, викриття марності справедливого гніву, деструктивності ненависті спричиняють до відчуття **нудьги** – усередненої та знеособленої екзистенції персонажів роману «Людина біжить над прірвою», яке відсутнє у романі «Час жити і час помирати». Переживання відсутності повноти життя, втрати його повнозначного смислу [9, 149-150], ведуть до байдужості та апатії: «він і сам уже не міг витримати тієї гостро щемливої нудьги» [1, 71], «душа поверталась із нудьгою на схід» [1, 77], «умерти з холодним і безмежним презирством до всіх них, що обернули його життя на довгий ланцюг страждання, й наруги, й нестерпної нудьги» [1, 124], «І в тім валуванні, в тім усім клетоті тоді була тільки тяжка нудьга собача і тільки собача скарга. Хоч і безмежна, хоч і тасмнича та вражаюча своїм стихійним виявом, але тільки собача» [1, 209], «спостерігаючи з нудьгою все навколо себе» [1, 214], «брак місця змушував їх стояти й злякано, з невимовною нудьгою тиснутися один до одного» [1, 217], «Дивився понуро й з нудьгою десь на латку сірого неба» [1, 221]. Надмірна присутність в особистісному та міжособистісних проекціях буття героїв роману вкрай межових екзистенційних станів, як-от туги, страху, жаху та відчаю, посилюють настання нудьги, як втоми: «Інші ж від надмірної напруги перед надмірним жахом, з надмірного відчаю втрачали нарешті відчуття страху. Його заступала безмежна нудьга. Люди тупіли й уже не ховалися й не лягали, тільки так собі тинялися в філософському, фаталістичному настрої» [1, 107], «жах наростав у тих, що чекали черги, а нудьга в тих, що вже чергу відбули» [1, 158]. Безглуздість існування, постійний рух над прірвою можливого, роблять нудьгу також передсмертним провісником небуття, абсолютної руйнації особистісного буття, символом фізичної загибелі: «тривогою, турботами, жалем, нудьгою смертельною, злиднями, самотністю» [1, 63], «відчуттям передсмертної нудьги» [1, 127], «смертельно нудився – мучився неприкаяною, передсмертною нудьгою» [1, 157], «смертельно нудьгою» [1, 174], «Душа нудиться вже передсмертною нудьгою. Перед ним плывуть дивовижні видива... Потім усе охоплює задушливо-липка темрява й тиша... Це переддвер'я в "ніщо"» [1, 335].

У критичні моменти життя Максима Колота нудьга, як втома та розпач, переростають у **безнадію**, **зневіру**, апатію, байдужість і відсутність волі до руху вперед, стаючи вдалою авторською експлікацією мученицької душевної кризи головного героя: «пекучими слізьми безнадії» [1, 59], «терпку отруту жаху й безнадії» [1, 63], «чорна загибель, моторошне царство руїни, безнадії, краху людської душі» [1, 98], «очі, повні втоми й безнадії» [1, 180], «балаксував душею між глибокою втомою, зневірою й почуттям якогось невиконаного обов'язку» [1, 158], «виразом смертельною втоми, зневіри, сарказму» [1, 247], «Це був стан уже близький до тріумфу зневіри й скепсису, породжених безсиллям. Той стан, коли серце й розум уже не далекі від того, щоб пристати на думку, що все марно, що вже однак усьому край. Лишилося тільки встати й піти назустріч неминучому, рокованому. Але в Ма-

ксима й на те не було сил. Він лежав і, закривши очі, марив. Далєбі, він уже дубів. Потроху навіть немовби глух, не чуючи вже ні стрілянини, ні вибухів, – вони не доходили до свідомости. Апатія. Не було сил навіть заплакати, хоч хотілося б заплакати по-дитячому й так зійти геть сльозами в цей сніг, у сиру мерзлу землю. Та під повіками було сухо й гаряче, як під розпеченими заслінками. Перед тим, як Максим закрив повіки, він бачив сонце, і те сонце ще й тепер стояло в очах, під тими повіками. Але не було сили перевірити, чи воно ще стояло й у небі. Максим лежав у забутті, а свідомість його відзначала, що він, хоч і не міг зійти в землю сльозами, проте зіходив туди снагою, зіходив по краплині; снага та просочувалася з серця крізь мокру одежу в сніг і глибше, глибше в землю. І з кожною втраченою краплиною все щільніше злипалися повіки. Кілька разів його ще ледве жевріюча воля мляво намагалася піднести тіло – “Вставай!” “Вставай!” – але марно. І почала та воля остаточно погасати...» [1, 284].

Злощасні випробування Другої світової, які, за задумом І.Багряного, випали на долю героїв його роману, уможливають переживання ними екзистенційної ситуації **самотності**, в межах якої відбувається зовнішнє чи внутрішнє відокремлення персонажів. Самотність є наслідком колізії міжособистісної комунікації, яка посилюється особливо в періоди найбільших життєвих потрясінь, в час деконструкції світоглядних орієнтирів як-от війни. Визначення «самотності» у різних терміносистемах набуває відмінних понятійних відтінків. Для Паскаля самотність – це передовсім страждання. Для Григорія Сковороди – це добровільне усамітнення, яке веде до встановлення оновлених стосунків між людиною і світом, людиною та Богом. З утвердженням ідей екзистенціалізму самотність набула внутрішньо та зовнішньо детермінованих ознак [9, 175-177]. Для висвітлення нашої проблематики особливе значення має внутрішня або екзистенційна самотність, яка властива персонажам порівнюваних романів. Причина самотності головного героя твору І.Багряного полягає в його вимушеній відірваності від дому, своєї сім'ї – дружини та обох дітей, в абсолютній відчуженості від ворожого світу та самого себе. Абсурд навколо, сповнюючи серце безмежною тугою, страхом, жахом, відчаєм, гнівом, ненавистю, нудьгою, зневірою та безнадією, утверджує особистісний стан Максима як «сироти буття» [9, 123], закинutoї у вир екзистенційних мук: «Самотній, загублений у безкрай чорноті, як у справді чорному-чорному морі, безмежно вимученій людині було моторошно. Хоч та людина в своєму житті й пройшла вже “вогні, й води, й мідяні труби”» [1, 327]. Митець порівнює страждання героя із тортурами Божого Сина – Ісуса Христа, зазначаючи, що останній, сповнений безмірною вірою, взивав на хресті до небесного заступника – свого люблячого Батька. Зневірений, але гордий герой роману І.Багряного не має до кого звернутися по заступництво, адже «в нього не було нікого. Нікого! Нікому було за нього заступатися. Він був сам. Він був сам, самісінький, як палець. Сіра людина, здана сама на себе, зовсім-зовсім покинута напризволяще. І душа його самотня, здана також сама на себе, самотня душа. Але горда, безмежно й незламно горда. Та душа трималася досі лише за усмішку – за людську усмішку, викрадену в богів і заронену в неї. Досі вона її не покидала й вела Максима через усе життя аж дотепер. Та от...» [1, 335].

Самотніми і покинутими почувають себе й головні персонажі роману Е.М.Ремарка «Час жити і час померати». В Росії Гребер, перенасичений реальністю жахить воєнної компанії на Східному фронті, з нетерпінням чекає відпустки як можливості в «спокої» тилу обдумати все побачене в чужій стороні: «Він прагнув самоти, самоти на кілька тижнів, щоб обдумати все самому, більш нічого. Було багато чого такого, над чим варто задуматись. Не тут – там, на батьківщині, сам на сам, по той бік війни» [6, 19]. На переконання С.К'еркегора, особистість «дуже часто охоплює потреба в усамітненні, така ж необхідна для неї, як і потреба дихати або спати» [4, 296]. Ернст сприймає усамітнення як шанс знайти відповіді на поставлені війною питання. Проте зруйнована Німеччина та злочини нацистів перетворюють цей шанс усамітнення на муку, збільшуючи межі екзистенційного вакууму, поглинаючи та редукуючи простір довкола: «У Гребера було таке враження, ніби з землі підводиться якась сіра самотність. Безлика, німа самотність... але сіра самотність не мала ні голосу, ні кольору; здавалося, вона поглинула навіть напругу боротьби. Підводилися тіні, знекровлені й порожні; вони ворушилися і дивилися на нього, крізь нього, а

коли знову падали, то скидалися на перекопану сіру землю, а земля на них, так наче й вона ворушилася і вросла в них. Високе, мерехтливе небо над головою втрачало барви, вицвітало від сизого диму цього безкінечного вимирання, що підводилося з землі і заступало навіть сонце. «Зрада, – гірко подумав Гребер. – Вас зрадили, зрадили й кинули в багно, і вашу боротьбу та смерть поєднано з убивством, несправедливістю, брехнею й насильством. Вас обдурено в усьому навіть у цій злиденній, мужній, жалюгідній і непотрібній смерті» [6, 146-147].

Молодий Гребер втратив зв'язок із своїми батьками. Отчий дім, як уся Німеччина, лежав у руїнах. Розшматована дійсність і поглиблений стан самотності спонукають до пошуків можливостей заповнити внутрішньо-духовну порожнечу. Знайшовши Елізабет, він відчайдушно прагне на румовищах світу відновити втрачене. Він наївно вважає, що шлюб допоможе: «Скоро ми станемо самотніми... А коли одружимося, то не відчуватимемо самотність» [6, 187]. Проте Елізабет повертає його до реальності: «Ми будемо все одно самотніми... Навіть іще більше» [6, 187]. Розлука та повернення з короткочасної відпустки на фронт лише підтверджують її слова. Досвід, набутий молодими людьми, суголосний із думкою М.Бердяєва, про те, що самотність перетворюється на ще одне джерело страждання [2, 407]. Листи коханої не пригнічують цього екзистенційного стану, а навпаки посилюють його: «Він дістав листи Елізабет і почав їх читати... і знову відчув себе ще самотнішим, ніж раніше» [6, 311]. Проте саме безвихідність самотності штовхає Гребера до дій та прискорення здійснення вибору: «Він відчув себе раптом зовсім самотнім, йому захотілося знову лежати десь у бліндажі і слухати хропіння товаришів. Йому здавалося, що всі його покинули і він повинен сам щось вирішити» [6, 317].

При здійсненні порівняльного аналізу романів українського та німецького письменників про Другу світову війну, ми виявили значну екзистенційну насиченість текстів мотивами різної метафізичної спрямованості. Митці використовують як спільні (гніву, ненависті, зневіри, безнадії, самотності), так і відмінні екзистенціали, які присутні в одному з романів – «Людина біжить над прірвою» (нудьги). Спільність екзистенціалів художнього буття персонажів лежить в їх наднаціональній природі, властивій кожній людині, незалежно від етнічної приналежності чи воюючої сторони, що набувають загальнолюдського звучання. Відмінності ж зумовлені особливістю ментальних матриць українського та німецького народів, індивідуальною рецепцією прозаїками подій війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багрянний І.П. Вибрані твори / Іван Петрович Багрянний. – Упоряд., автор передм. та приміток М.Балаклицький. – К. : Смолоскип, 2006. – 687 с.
2. Бердяев Н. Диалектика божественного и человеческого / Николай Александрович Бердяев. – М. : АСТ; Харьков : Фолио, 2003. – 620 с.
3. Копилова С.В. Екзистенціали людського буття : автореф. дис... канд. філософ. наук : 09.00.03 / Світлана Володимирівна Копилова ; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2008. – 16 с.
4. Кьєркегор С. Страх и трепет / Сёрен Кьєркегор. – М. : Республика, 1993. – 383 с.
5. Разинов Ю.А. Понятия категории и экзистенциала в философии М.Хайдеггера / Ю.А.Разинов // Вестник Самарского государственного университета. – Самара : Изд-во «Самарский университет», 1999. – №1 (11). – С.57-67.
6. Ремарк Е.М. Час жити і час помирати : Роман / Еріх Марія Ремарк ; Перекл. з нім. Ю.Петренко; Післям. З.Лібмана. – К. : Дніпро, 1974. – 328 с.
7. Хайдеггер и восточная философия: поиски взаимодополнительности культур / Отв.ред. М.Я.Корнеев, Е.А.Торчинов. 2-е изд. СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – 324 с.
8. Хайдеггер М. Бытие и время / Мартин Хайдеггер ; [пер. с нем. В. В. Бибихина]. – СПб. : Наука, 2002. – 451 с.
9. Хамітов Н.В., Крилова С.А. Філософський словник. Людина і світ / Н.В.Хамітов, С.А.Крилова. – К. : КНТ : ЦНЛ, 2007. – 264 с.